

УДК 398.43(477)(043.5)
ORCID ID: 0000-0001-7780-5876DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3678>

ВИБІР МАСТІ ХУДОБИ У ТРАДИЦІЙНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: volodymyr.halaychuk@lnu.edu.ua

У статті висвітлено традиційні уявлення українців щодо вибору масті худоби, яка буде “вестися” в господарстві. Констатовано, що іноді визначальним у цьому сенсі був емпіричний підхід. Водночас нерідко при виборі масті українці керувалися позараціональними мотивами: зверталися за порадою до “знахаря”, зважали на “уподобання” домовика чи його “окрас”, на колір ласки чи змії, яка мешкала на обійсті. Визначено, що важливу роль для забезпечення вдалого розведення худоби відігравали звичаї при “закладинах” та “входинах” у нове житло. З’ясовано, що добробут господарства в цілому і те, чи буде “вестися” у господаря худоба тієї чи іншої масті зокрема, українці пов’язували зі сприянням душ померлих, у тому числі домовика.

Ключові слова: масть худоби, домовик, ласка, “закладина”, “ходина”, душі померлих.

До недавнього часу тваринництво було одним із найважливіших аспектів традиційного селянського господарства українців. Цим, відповідно, зумовлена різноманітність прийомів та засобів щодо утримання худоби й догляду за нею, зокрема й виражених у сфері духовної культури.

Українці напрацювали доволі суттєвий арсенал позараціональних засобів, які використовували при купівлі худоби, першому вигоні на пасовище, лікуванні, злучуванні тощо. Усі вони були однаково важливі, оскільки забезпечували найбільш раціональне використання її ресурсу (в іншому разі альтернативою обтяжливому утриманню ставали продаж чи забій). Водночас чи не найвідповідальнішим вбачається початковий етап – етап добору “правильної” тварини, яка піде “на руку” господареві. Визначальною в цьому сенсі нерідко була її масть, яка, здавалось би, не має нічого спільного з силою, витривалістю, молочністю чи іншими практичними якостями.

У спеціалізованій літературі питання вибору масті домашніх тварин не було предметом самостійного дослідження, його торкаються лише принагідно, у зв’язку з іншими дотичними темами. Відтак вбачається доцільним розглянути цей важливий господарський аспект докладніше. *Мета* цієї публікації – з’ясувати причини того чи іншого вибору масті худоби у традиційному господарстві українців та семантику шерсті тварини крізь призму явищ духовної культури.

Насамперед потрібно зазначити, що масть чи певні особливості окрасу були основним критерієм для номінації тієї чи іншої тварини. За спогадами автора, на Кременеччині (Волинь) звиклими назвами корів були Чорна, Циганка (чорна), Раба, Красуля (якщо корова була пістрява), Лиса (з “латкою” на лобі), Норка (окрасу, як у норки), Вишньоха (вишневого відтінку) та ін. Те ж саме стосується й коней, – зазвичай це були Гнідки, Ворони, Сиві тощо.

У давнину масть визначала й назви волів: “От як корова – Кра’ снораба’, то – Чо’рнораба’. А віл – тоже, там, Лисий буде, Чо’ рноли’ сий, чи, там, тоже – Рабий” (с. Череваха Мнв. Влн.)¹. Із загального правила трапляються й винятки, найцікавішим з яких була традиція називати волів відантропонімічними іменами: “В мене’ батько тоже воли держев. Один Влас звався, сірий... Я вже, як в мене би’ чики родяця – тіки – Власко’ [називала]. Тіко Влас – да й годи. Хороше ім’я Влас [для вола]. Хто – Рабий, хто – Власом, ше якомь назвуть... То Влас був сірий, а той другий – чи Васько’ ... Вася. Васько’. Влас і Вася. В кого’ бики – тоді всі чоловічі імена були. А якщо коровки, то називали, тамка, чи Рабуля, чи Чере’ мха, чи Вишня, – тако видумують. [Коні] Ну, якщо рабий – то Рабий, білий – Білий... Чоловічими [іменами коней] не називали” (с. Бихів Лбш. Влн.)². Інтерес у цьому випадку викликає паралель імені Влас як найбажанішого для вола та імені християнського св. Власа – у народних уявленнях опікуна худоби.

Так чи інакше, можна стверджувати, що схоже до імени (точніше, клички), масть була своєрідним символічним еквівалентом самої тварини³.

Як правило, українці емпірично підбирали тварин тієї масті, яка “ведеться” у господарстві: “Масть підбирали, яка ведеця. От в нас – чорне не буде” (с. Чугалі Крм. Трн.)⁴, “Масть підбирали – то бачили, в кого яка ведеця. В нас то рижка ведеця” (с. Вербень Дмд. Рвн.)⁵, “Як у кого усьо рабе, то треба рабе і підбирати. Шоб одна масть була” (с. Кухче Зрч. Рвн.)⁶, “Прожили’ ви в хаті і корову купили, три годи чи чотири, а вона в вас шось – ну, пагано доїця, не заці’нює, – не пошла, знаця, масть, не йде, – другу хазяїн купляє. Якщо десять год ви поде’ ржали, чо’ рноря’ бу чи черво’ норя’бу, – о, це вже в вас іде вона по двору, як кажуть” (с. Гланишів Пр. Хм. Кв.)⁷, “Ну, если адну падержали, аднає’ масті, не пашла ладо’м, значить,

¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р 119, оп. 17, спр. 339-Е.

² Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 337-Е.

³ Див.: Елена Левкиевская, “Масть,” *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого* 3: К (Круг)–П (Перепелка) (Москва, 2004), 199.

⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.

⁵ Там само, спр. 329-Е.

⁶ Там само, спр. 325-Е.

⁷ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – Архів ДНЦЗКСТК), спр. В. Галайчук – 2014а.

⁸ Там само, спр. В. Галайчук – 2018.

купаєм другу'ю, друго'ї масті” (с. Хмільниця Чрн. Чрн.)⁸, “Худобу тримали тої масті, в кого яка ведеця: в того чо'рнораба, в того білораба, в того рижжа, в того му'ра...” (с. Воронівці Хм. Вн.)⁹.

Подекуди перед купівлею худоби питали поради щодо масті у “знахорів”:
“То знахорі так колись казали. Моїй матері казали, шо буде червона худоба йти, а біш ние'ка. Так і йшла. То знахорі тие, шо «Чорну книжку» [читають]. Чорнокніжники” (с. Бірки Лбш. Влн.)¹⁰. Самі приглядалися до певних прикмет: “Яку шерстыну найдешъ на пасци, прынисшы ййи съ церкви – такойи масты й *скоть* держы” (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)¹¹.

При виборі масті худоби орієнтувалися на окрас кішки чи іншої тварини, побаченої у Чистий четвер: “Вибір масті худоби, який найчастіше визначають за домовиком чи окрасом ласки як домашньої опікунки, диктується іноді й кольором шерсти kota: якої масті кіт, собака тощо трапилися господареві під час обходу свого обійстя у Чистий четвер, такої масті потрібно тримати худобу” (Жт.)¹².

На Лемківщині масть худоби могли обирати за барвою вужа, який мешкав на господарстві: “Якої барви вуж в стайні чи домі ховається, такої барви худоба ведеться” (с. Ждиня Малопольського воев. РП)¹³.

Часто масть худоби добирали залежно від кольору ласки (“ласички”, “ласточки” тощо), яка мешкала на обійсті (“біля корови”, “в стайні”, “біля хати”, “на ґрунті”). Оскільки ласка – також тварина, то не позбавленим логіки було міркування, що коли біля хліва завелася саме такої масті ласочка, то й загалом ця масть “по хліву”: “А ласка – то є в хлівах. Вони є і жо'втокрасі, і чо'рнокрасі, то то воно не є погане, то кажуть, шо худоба буде така вестися, якої масті ласка” (с. Збруї Брд. Лв.)¹⁴, “Якої масті ласичка, така худоба веде сі. Є жо'втокраса, є чорня'вокраса” (с. Пороги Бгр. Ів. Фр.)¹⁵, “Одни казали, шо яка ласиці – така мас бути корова. То буде вести сі так. А як ласиці, тамека, біла, а корова чорна, то це, кажут, шо це не веде сі ця маржина” (с. Стопчатів Кос. Ів. Фр.)¹⁶, “Мовет, шо коло тої хати яка ла'сиця, така ся й худоба годує: чи чорна, чи жовта, чи яка” (с. Головецько Стс. Лв.)¹⁷, “Ну то то в хлевє вона більшинство. Вони є всякої [масті]. Але тра'дивиця: яка ласочка, таку тре'худобу держать. О. В нас була і раба

⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

¹⁰ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.

¹¹ Борис Гринченко, *Изъ усть народа. Малорусскіе разказы, сказки и пр.* Б. Д. Гринченко (Черниговъ, 1901), 37.

¹² Александр Гура, “Кошка,” *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого* 2: Д–К (Крошки) (Москва, 1999), 639.

¹³ Bronisław Gustawicz, “Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* V (Kraków, 1881), 169 (Materiały etnologiczne).

¹⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 339-Е.

¹⁵ Там само, спр. 319-Е.

¹⁶ Там само, спр. 719-Е.

¹⁷ Там само, спр. 323-Е.

ласочка, і жовта така, то шось не велося. А сьо вже чорна стала, то стала вестися корова” (с. Голубне Брз. Рвн.)¹⁸, “Ласка – то, кажуть, яка вона масті’ – така худоба ведеця” (с. Видерта К. Каш. Влн.)¹⁹, “Яка ласочка, така буде вестися худоба. Така масть” (с. Варварівка Слв. Хм.)²⁰, “Якшо ласиця так є, там, рижа, чи біленька, то таку треба масть тримати корову. То добре тоді” (с. Пляшева Рдв. Рвн.)²¹, “Якшо та ласичка єсть, то ди’ві’ца, яка масть: чорна, значить, худобу треба держать чорну, якшо рижа, значить, рижу” (с. Дідковичі Крст. Жт.)²², “Все кажуть – яка ласичка, значить, таку корову держи, буде лучче корова йтися” (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)²³, “Як перший раз побачиши ласицю, якого цвсту, да кажуть, треба такого цвсту корову держать в хазяйстві” (с. Новопіль Чрн. Жт.)²⁴.

Так само й згідно з уявленнями білорусів: “Якой масці ласкі ў гаспадарци ведзецца, то такой масці живіна шихаваць будзе. Гето дазнана реч”²⁵. Вірили у цю прикмету й словаки²⁶.

Часто в Україні відзначають і зворотній зв’язок, мовляв, свою ласицю такої самої масті має нібито кожна корова: “Ласичка любить бути там, де худоба. Яка маржина краса, така і ласиця” (с. Білі Ослави Надв. Ів. Фр.)²⁷, “Вона така, як корова: як у тебе така корова – така ласиці” (с. Акрешори Кос. Ів. Фр.)²⁸, “Кажут, шо кожда корова має сво’ю ласицю. На’ть такої ма’сти, як корова, такої само’ї масти ласиці” (с. Спас Клм. Ів. Фр.)²⁹, “Де є корова, там є ласочка. І вона такої масти, як та худоби’нка” (с. Космач Бгр. Ів. Фр.)³⁰, “А є ласиці такі, шо маєте краси’сту корову – є красиста; маєте білу – є біла ласиця” (с. Соснівка Стс. Лв.)³¹, “О, ласиці є. Я знаю, шо старі люди казали, шо хто тримає корову, то ласиці майже не в кожного є така. І преподібна така, як корова” (с. Розгірче Стр. Лв.)³², “Якої масти є

¹⁸ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

¹⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

²⁰ Там само, спр. 326-Е.

²¹ Там само, спр. 329-Е.

²² Там само, спр. 322-Е.

²³ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.

²⁴ Там само.

²⁵ Michał Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego* I: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki (Kraków, 1897), 188.

²⁶ Інна Швед, *Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика* (Брест: Альтернатива, 2010), 345.

²⁷ Jan Falkowski, *Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Lwów, 1938), 82.

²⁸ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.

²⁹ Там само, спр. 719-Е.

³⁰ Там само, спр. 327-Е.

³¹ Там само, спр. 320-Е.

³² Там само, спр. 721-Е.

корова в стайні, то такої масти в домі тримаєця ласочка” (с. Соколя Бск. Льв.)³³, “Хто має кілька худобини – стілько є ласиць. І корова буде черво’нокраса, і вона червонокраса. Кожна корова має свою ласицю, і яка корова, така ласиця. І бити її не можна, бо корова здохне” (с. Панькова Брд. Льв.)³⁴.

Вбачають навіть зв’язок між кольором ласки і мастю теляти, яким отелиться корова: “Яка є масть [ласки] – такі телята корова буде мати” (с. Великосілля Стс. Льв.)³⁵, “Видиш першу ласицю, та яка вона є, то таке ся вродит теля” (с. Мшанець Стс. Льв.)³⁶, “Ласочка є для худоби така, ну, яка на подвір’ю, яка в стайні є ласочка, значит, таке сі народит теля, яку вона має масть” (с. Пороги Бгр. Ів. Фр.)³⁷.

Трапляються уявлення, що ласка шкодитиме тій корові, масті якої незлюбила: “Ласка – це де корова більшиство є. От, вона злюбила таку масть, і то дуже добре. Ну як незлюбить – кажуть, і молоко може виссать, шо хоч може” (с. Ксаверівка Чрн. Жт.)³⁸.

У цьому сенсі ласку іноді ототожнюють з домовиком: “Дамави’к и ла’сачка – то адина’ми. [А чому іноді не любить?] Масьть, мо не па двару’: ла’сичка е’ сли чо’рна, чо’рнага каня’палю’ бит, е’сли бе’лая, то бе’ый конь па двару’. Хазя’ин дамавика’ кали’ ба’чит, лн жэ зна’е, яка’я у него’ масть па двару’ вяде’цца, тако’го и каня’ купля’е. [Пам’ятаю, батько мій говорив матері]: «Пае’дем, ку’пим каня’ гнедо’го, у нас ла’сичка така’я и така’я, така’я у нас масьть вяде’цца»” (с. Старі Яриловичі Рпк. Чрн.)³⁹.

Непоодинокі випадки, коли вибір масті українці пов’язують саме з домовиком, звертаючи увагу на його окрас: “Рідко який двір, в кого заведеть ся, зійде на все найдисто, счасливо. Не знатно спершу, яка масть буде по двору, а яка ні, яка домовику підхожа, яка ні. Поживе чоловік, випробує на ділі, що до всякої всячини, от тоді вже і видно стане, чого йому держатись”⁴⁰, “Думовик. [...] Воно – як худомбина. Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка, – то яке воно на цвєт, таку худобу купляють [...] то вона ведеця” (с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴¹, “То колись так казали: який домовик (шоб пубачити домовика, якого цвєту: чи рабий, чи чорний) – то держати таку корову, і то тоді дуже добре її гудувати, який думувик, – і буде вестися”

³³ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

³⁴ Там само, спр. 330-Е.

³⁵ Там само, спр. 320-Е.

³⁶ Там само, спр. 323-Е.

³⁷ Там само, спр. 319-Е.

³⁸ Там само, спр. 708-Е.

³⁹ Александр Гура, Ольга Терновская, Светлана Толстая, “Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу,” *Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования* (Москва, 1983), 121–122.

⁴⁰ Марко Грушевський, “З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський,” *Пам’ятки України* 2 (2002), 135.

⁴¹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.

⁴² Там само.

(с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴², “Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать” (с. Поліське Брз. Рвн.)⁴³, “Мати моя небожка, бувало, каже – пушила на гору по пашу – о, вже там домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на гори десь. [...] Домовий, кажуть, такий, як кіт, в віді kota, масті такої сірої. І треба – який домовик, таку худобу брати, то така рука ведеця. То добре, як домовик в хаті є. Це всьо їдно, як якась сімняни’на” (с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴⁴.

Побачити, якого окрасу домовик, можна було після Страсної служби чи й будь-якого дня опівночі на горищі хати:

– “Діти лякали – ціхо, бо зара домовий при’їде. Кажут, шо він в кожній хаті є. Його не бачать, але в кожній хаті довжон буть он. Будьто на горі. Колись мой батько розказував, шо така пословіця була, шо в Великодній четвер правиця, і той вогонь принесеш – ідеши на гору’ дивитися – то будьто об’явиця він там – от то казав батько, шо яка масть буде на йому’, то така худоба ведеця. Вон не вреднючий, вон у кожнім домі мусить бути в палатах. В кожного хазяїна. То не нечиста сила” (с. Видерта К. Каш. Влн.)⁴⁵.

– “Колись, кажут, як на Новій рок, то не мона лезти на гору, бо домовик там лежить. На покуті вон лягає, і не мона, кажуть, лезти на гору, бо злякаєця. На Но’вій рок як вечерають. Віле’я. То кажуть, шо не мона лезти на гору’. Ну, Щодруха. [...] Якесь таке... Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать. [...] Домовік. Кажуть, лягає на покуті. Але ж хто його полезе побачить?” (с. Поліське Брз. Рвн.)⁴⁶.

– “Домовик сидить на чердаку. Його можна побачити вночі. Якої він масті, таку заводи породу – поїде на пользу. Він ховається за лежаком або стояном. Кажуть, шо в Чистий четвер якщо полізеши на горище о дванадцятій годині ночі, то побачиши домовика – он покажется” (с. Червона Зірка Плс. Кв.)⁴⁷.

– “Говорили, шо треба на го’ру лезти і побачить, якій домовік, яка масть на домовіку. Таку корову держат. Буде добра корова. Ото таке розказували. Це треба у церкву йти, і взят свечку, і пріне’сти ту свечку, шоб вона не потухла, і з тою свечкою лезти на го’ру. Ну, мой батько казав, шо вон лазив. Вон такий, шо не боявсе...” (с. Грезля Плс. Кв.)⁴⁸.

– “Домовік? Чо’ – вон добре, вон же зла не робіт, вон охрanyaє. Даже кажут, як хоч, у дванадцять часов ізлезь на го’ру, в нас одна баба казала,

⁴³ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

⁴⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.

⁴⁵ Там само, спр. 321-Е.

⁴⁶ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

⁴⁷ Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 37.

⁴⁸ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

осюди на го'ру, да, ка', подивіс у дванадцять часов – лежіт там домовік: якоє мастє' – значить, таку треба корову мать, заводить, шоб була в хадзайстві добре. Але чи правда, чи неправда? Ві заставте, шоб хтось залез на гору да дивівса того домовіка... Ну, в любій день, о дванадцять часов ночи, таке в нас одна баба казала" (с. Тараси Плс. Кв.)⁴⁹.

У білоруській демонологічній традиції сприятливу масть домовик визначав безпосередньо: "В деяких господарів не ведеться худоба якої-небудь шерсти, і хто бажає купити яку небудь тварину, той повинен покласти на ніч уривок паперу з хлібом-сіллю в хліві на стовпі, в який вставляється ворот. Тоді домовик (*домовикъ*) прийде вночі і покладе шерстинку такого кольору, який він любить, і якщо господар виконає його бажання, то худоба в нього буде вестися"⁵⁰.

Вподобану худобу домовик доглядає, підгодовує, вичісує. Якщо худоба "не ведеться", пояснюють це тим, що домовик не любить такої масті. Тварину негодної масті домовик мучить, заплутує їй волос; така худоба постійно закаляна, худне, зводиться: "Дамави' к коняку будэ гоняц, ночь и гриву заплете, што век не расплетеш. Нада держать скатину, яку дамави' к залю'бе – он любить рыжу и белу. А туды Литва – Беларуссия, так там рябые. Тут рыжих любит, а там рябых" (с. Хоробичі Грд. Чрн.)⁵¹, "Йон же хазяїн всему' дому. Якишо дамавічок незлюбіть, дак в дваре не будеш держать, не вдержіш. [...] Не любіць... Ну, як не панравіцца ему цвет худоби. Ілі чорне, ілі те... дак не заведзеш. Так, як от і в мене' в дваре: чорна худоба в мене' не ведецца. Зво'діть нада. (А по чому знали, яку худобу купляти? – В. Г.) Ну, дак па жызні узнаш тади ж" (с. Мощенка Грд. Чрн.)⁵², "У мене' чорна не три'малася корова. В мене' і коти чорні не тримаюцца при дворі, і худоба не трималася. Воно не йде по двору, понімаеш? Незлюбив, мо', домовик. Воно, синок, чи правда, чи Бог його знає. Може, то так і з природою з'язане. Шось же таке в природі єсть" (с. Черевач Чрн. Кв.)⁵³, "Тоже цей домовік, тоже... Як заплутає – саміє вузли. Наче там хто ноч сядев. Я – конюхом була шеснадцать год. Другого коня як заплутає... Оце заганяеш у кошару – грива гарна розчесана, а вранци – самі вузли нав'язаніе... Ото прийду – пощупаю-пощупаю, да кажу – ну шо тебе робити? Шо це таке? Хто це тебе його зробів? Гледи – через день, через два – таке розчесане,

⁴⁹ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁵⁰ Павелъ Шейнъ, "Матеріалы для изучения быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ," III: Описаніе жилища, одежды, пищи, занятій; препровожденіе времени, игры, вѣрованія, обычное право; чародѣйство, колдовство, знахарство, лѣчение болѣзней, средства отъ напастей, повѣрья, суевѣрья, примсты и т. д., *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ* LXXII 4 (Санктпетербургъ, 1902), 310.

⁵¹ *Славянские мифологические персонажи*: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии; руководитель проекта Е.Е. Левкиевская (АОЗТ "ЭТС", 2002), № 657.

⁵² *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2018.

⁵³ Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

таке гарне, якби дествітельно то хто розчискою чи гребешком розчесав... Або – корові... От, другу масть незлюбіт, і ото на йой – хоч мило гребі, і пе' на стоїт. Так їє вимучит за ноч. Дак ото казали, що треба убити чепляти ворону. На криші. Оце я таке чула. Начеб вон ворону боїце. Незлюбів домовік етого коня, і ото вон так заплетав. А як розчесана, дак matka каже – о, то вже вон його полюбів, і ото вже розчеше” (с. Королівка Плс. Кв.)⁵⁴.

За матеріялами з Чернігівщини, домовик не любить сірої масті: “Ночувавъ у насъ недавно онушныкъ – казавъ, що де йому тилькы не траплялось ночувать, то домовыкъ зачепае усюды його сирого коня. Чы винъ такъ його улюбовывъ, чы хто його знае. Такъ позапутуе що ночи грыву, що и не думай расплутаты. Та выдно и скотына чувствуе домовыка, бо иноди такъ уся ажъ у поту, та ажъ дрижыть” (Чрн. пов.)⁵⁵, “Одному чоловіку довелось бачити, як домовий катавсь верхом на сірій коняці. Як сів Домовий на неї верхом – вона спротивилась, стала брикати і скинула Домового. Розізлився домовий за теє, взяв оглоблю і начав гатить тую коняку по спині, приказуючи: «А я таких коней не люблю!» З того часу сірі коні лічуться поганими, їх Домовий не любить” (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)⁵⁶.

Не відрізняються у цьому сенсі й народні уявлення білорусів: “Полюбив хлівник господарів, сподобався йому підбір масті тварин – він вигладжує і чистить кожну худобину, а коням навіть заплітає гриви і хвости, носить любимчикам воду домашніми відрами, тихцем поцупленими з сіней і з-під накриття, загущує корм, не допускає до шкоди одним тваринам від інших та ін. У протилежному випадку він войлочить, навіть вищипує шерсть, гриви і хвости скручує в ковтуни, тривожить уночі, галопуючи на тварині у хліві, доки тварина не знесиліє”⁵⁷, “Домовик, за словами народу, виявляє свою владу і над тваринами домашніми, особливо над кіньми. Говорять так: якщо він незлюбить коня якої-небудь масті, то почне переслідувати його, мучити, по ночах їздити на ньому верхи, чи ганяє його горами з вечора до світанку, поки не проспівает півень. Потерпіла тварина після такої гонки на ранок виявляється мокрісінькою, ніби вийшла з води”⁵⁸.

Схожі уявлення про стосунок домовика (або ж хлівника) до худоби віддавна вже зафіксовано й у російській демонологічній традиції: “Домовой, чи дсдушко домовой, вірять, що у всякому домі живе *чортъ*, під іменем *домоваго*, він

⁵⁴ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁵⁵ Борис Гринченко, *Изъ усть народа. Малорусскіе рассказы, сказки и пр.* Б. Д. Гринченко, 111.

⁵⁶ Василь Кравченко, “Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого,” *Труды Общества Изслдователей Волини V* (Житомиръ, 1911), 21 (Проза).

⁵⁷ Николай Никифоровскій, *Нечистики. Сводъ простонародныхъ въ Витебской Блоруссии сказаній о нечистой силе* (Вильна, 1907), 55.

⁵⁸ Павелъ Шейнь, “Матеріалы для изучения быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ,” III..., 310.

ходить в домі по ночах у подобі людини, і коли полюбить яку худобу, то її всяко відгодує, а буває не полюбить, то худоба зовсім схудне і переведеться, що називається *не ко двору*. Говорять, що він тим коням, котрих любить, заплітає на гриві коси і підкладає сіно, завиває також і мужикам в бородах коси, котрих любить; але котрих не любить коней, у тих розплітає, і майже всю гриву висмикує, також ніби підбиває коней під ясла, від чого кінь підіймає в конюшні великий стукіт, іноді ж знаходять його у великому поту, або милі”⁵⁹, “При виборі для купівлі корови, бика чи коня належить дивитися і на колір шерсті їх, – “*по двору*” це колір чи ні. Це засноване на тому, що *хозяинушко* любить і доглядає худобу тільки улюбленого кольору, і поселяни вже знають з досвіду і сімейних заповідей уподобання домовика в цьому випадку. Худоба не “*по двору*” скоро хирлявіє, нидіє і помирає; в стійлі її вічний безлад: сіно викинуте з ясел, пійло не зачеплене або розлите: так виявляється невдоволення домовика, а ознака його любові – здоровий вигляд тварини, порядок і чистота; шерсть завжди пригладжена, а гриви коней заплетені в коси”⁶⁰, “*Домовой* буває в кожному домі. Живе він переважно на дворі і має стосунок більше до худоби, ніж до господаря. Зовнішність домовика така ж, як у господаря дому: якщо господар чорнуватий, то і домовик-брюнет. Господарі намагаються купити худобу відповідної масті, тому що домовик не любить тварин, забарвлених в інший колір, що різниться з його кольором. Селяни кажуть, що домовик, якщо незлюбив корову чи коня, може замучити їх. Тому, коли тварина починає без видимої причини хиріти, кажуть: “Вона не по двору”, тобто домовик незлюбив її” (Покровський пов. Володимирської губ.)⁶¹. На Пермщині, щоб домовик не мучив коней, “купають коней одної шерсті, яка ведеться в домі, тобто яку любить *буканушко*”⁶².

Не сподобатись домовикові може тварина, масть якої відрізняється від кольору волосся господаря, і за уявленнями з Полісся: “*А то ше, кажуть, і якийсь домовік є. До масте треба брать: який хазяїн – така і корова, бо домовіку не понравица*” (с. Думинське Овр. Жт.)⁶³. Варто зазначити, що такого ж окрасу, як господар, буває й сам домовик: “Домовик [...] виглядає як людина

⁵⁹ Михайль Чулков, *АБЕВЕГА русских суевсрій, идолопоклоннических жертво-приношений, свадебных протонародных обрядов, колдовства, шеманства и проч. Сочиненная М. Ч* (Москва, 1786), 190.

⁶⁰ Василий Верещагин, “Извлечение из замѣток о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи,” *Карманная книжка для любителей землевѣдснїя издаваемая отъ Русскаго Географическаго Общества* (Санктпетербургъ, 1848), 313.

⁶¹ Иван Костоловскій, Василий Чернышевъ, “Примсты и повѣрья. Ив. Костоловскаго и В. Чернышева,” *Живая Старина: Периодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества год 11, вып. III–IV, отд. V* (С. Петербургъ, 1890), 136.

⁶² Александръ Зыряновъ, “Суевѣрность простолюдиновъ Далматовской волости Шадринскаго округа [Пермской губерніи],” *Зеленинь Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 3* (Петроградъ, 1916), 1011.

⁶³ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

у шерсті тої масті, яким був колір волосся того господаря. Якщо показується чорним, то до біди (до смерті) у сім'ї” (сміт Солоне Днп.)⁶⁴.

По суті, варіантом цього уявлення є те, що домовикові не до вподоби масть, що не відповідає кольорові волосся сім'ї. За словами Л. Шевченко, найяскравішим пережитком родового опікуна у нас є т. зв. “домовик”, “хазяїн”, “дедо”, – “Він грає важну роллю у всіх віруваннях, звязаних з хатою. Домовик буває добрим патроном родини, від нього залежить добробут господарства, він може вибирати, «уподоблять» масть, любить білу, чорну, рябу, яку і підтримує; тоді він оброслий шерстю і зветься не домовик, а хазяїн. Коли-ж він г о л и й, то приносить нещастя, невдачі і нужду, тоді скотина гине, пропада і кажуть: Домовик не злюбив (Із спогадів малих літ знаю, коли в батьків гинула ряд-під-ряд чорна скотина, то батько казав: треба завестись рябим скотом, бо сем'я білява, тому домовик не любить чорної скотини)” (Йдеться про с. Шевченкове (на той час с. Кирилівка) Звенигородського р ну Черкаської обл.)⁶⁵.

Зрідка трапляються відомості, що коли домовик незлюбив худобину, її належало “перепродати”: *“Шо ж рабить? Каня купів: жолоб... мокра каняка. За ніч [домовик] вимучить на нст, – не по хлеву. Каже – возьміть перепрадайте. От пришла так, а як перепрадать? Ворожка каже. Матка питає вже. А вони кажуть – знаєте шо? Напечіть булочок, і м'їлки гроши – по п'ять копійок (ото ж калишинеє, таке м'єдние), шоб було у ту, булочку, а тоді будете єсти, дак усім давайте. Хто прийде – винесе – каму вона попаде вже, та булочка. Як та булочка попаде хазяїну – хазяїн бере вже цю каняку купляє у того. А може, камусь і чужому попаде. До тоже те вже, шоб перепрадать, до тоді вже так за тие вже гроши, беруть якась полою, а гроши – в пелену, і тоді беруть, виводить уже батько з хлева, а ця людина, шо шо це вже ж гроши... Дак попалося матці. Дак мама уже взяла ціє гроши, да вже батьку дає гроши, – заплатила. Та перепродай, а тоді пошов конь. А то не любів домовік! Мусили перепрадать: батьку не йде на руку вон, а матці пашло. В подолку гроши, батька бере веровочку, каня виводить, а мати вже бере платить гроші, і перекупили, перетарговали, – пошло”* (с. Термахівка Івн. Кв.)⁶⁶.

Зазвичай же худобу “не по масті” намагалися замінити: “Як ізлюбить домовік коня, док юн його вічеше, вігледить і отут зов'є йому в гріві... тие, ко... коси тие зов'є так, шо ти ніяк не расплетеш. А як не любить, док юн його оце зо нуч вігоняє. І там, пока ти не змініш, юн його вігоняє, шо прідеш ти, док ін мокри весь. І робица неякі, і хозяїн бере, док перемінює другу масць. Як другу масць віменює, уже злюбить домовік – он його вігледить, вічеше”⁶⁷.

⁶⁴ *Домашній архів автора*, повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н., 1949 р. народж.

⁶⁵ Людмила Шевченко, “Звичаї, звязані з закладами будівлі,” *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської*, в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії, вип. 1/2 (Київ, 1926), 87–88.

⁶⁶ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 1998.

⁶⁷ *Говірка села Машеве Чорнобильського району 1: Тексти*; Уклад. Ю. І. Бідношя, Л. В. Дика (К.: Довіра, 2003), 45–46.

Аналогічно в такому випадку робили й білоруси: «Хлівник розбірливий у смаках: декотрий не любить вороних, декотрий сірих, декотрий двоохильних коней; усі ж вони терпіти не можуть рябих («стрикатих», «лаплених»): на таких він зазвичай в'їжджає у хлів, якщо тільки доти не було його там і – псує всю худобу»⁶⁸, «Коли послідовними зусиллями не вдається відвести корів і телят, то зрозуміло, що хлівне місце вибране не *по-ше'рсті*, або ж при будові хліва накладено закляття. У цьому випадку треба помінати своє теля на одній статі ровесника і вже більше не силкуватися відводити породу від попередніх корів» (с. Махирово Полоцького пов., 16 червня 1879 р.)⁶⁹.

Так само міняли коня, що прийшовся «не по двору», росіяни. Цим, як зауважував В. Даль, користали недобросовісні кучери, які мали свій відсоток від баришника. Загалом же «*домовой* любить особливо вороних і сірих коней, а частіше всього ображає солових і буланых»⁷⁰. Вибір масті при цьому поширювався не лише на худобу. Скажімо, чалдони вірили, що домовик обирав і колір kota на господарстві: «якщо кіт *по-дому*, він буде жити, а якщо не *по-хозяину* – не буде жити – він пропаде або піде. [...] Російські старожили рахувалися зі «смаками» *домового*, догоджали йому зміною «масті» тварини»⁷¹. Також росіяни Хакасько-Мінусінського краю практикували символічний перепродаж тварин, при чому «покупец» обов'язково давав «продавцеві» яку-небудь монетку⁷².

Щоб худоба «велася», при закладах хліва подекуди на підвалини (на «пудошву») клали по вуглах трохи шерсті: «*Як хлів – то тож на подошву клали капейки і шерсть із кожуха. Стригли із кожуха трохи шерсті і – по ву'глах дати. На всі вугли клали капейки і шерсть. Шерсть – щоб скотина велася. А капейки – ну, мол, за місце пла'тиш*» (с. Щитинь Лбш. Влн.)⁷³, «*Мій свекор був майстром. То він, як уже строїв хліва, то він ходив по корова'х і брав шерсть: з чорно-работі, з чорної, лисої корови, з рижої корови. І закладав десь туди в подвалину, щоб велася корови'*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁷⁴.

⁶⁸ Николай Никифоровский, *Нечистики. Сводъ протонародныхъ въ Витебской Бслорусіи сказаній о нечистой силс*, 55.

⁶⁹ Николай Никифоровский, *Протонародныя примсты и повсрья, суевсрныя обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мсстахъ. Собраль въ Витебской Бслорусіи К. Я. Никифоровскій* (Витебскъ, 1897), 150.

⁷⁰ Владимиръ Даль, «О повѣрьяхъ, суевѣрьяхъ и предразсудкахъ русскаго народа,» [Даль В.] *Полное собраніе сочиненій Владимира Даля (казака луганскаго)*: Первое посмертное полное издание, дополненное, свѣренное и вновь просмотренное по рукописямъ, 10: I. Похождения Вольдамура и его аршета. II. Очерки и статьи (С. Петербургъ, 1898), 301–302.

⁷¹ Евгений Прищепа, *Традиционные представления русских старожиллов Хакаско-Минусинского края о духах – хозяевах дома, леса и о народной магии: монография* (Красноярск: КГТУ, 2006), 47–48.

⁷² Там же, 50.

⁷³ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2015.

⁷⁴ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.

Схоже робили при закладах чи обмащуванні хати: *“Як ставлять хату, заливають фундамент, треба брать шерсть, ладан і гроши. Оце всі три, і заливають в угол хати. Шоб водилася скотина – шерсть; шоби... ладан... – не було еті саме (“нечистого”. – В. Г.); і гроши – шоб водилися. Шерсть – любую шерсть ложать. Ну, яка в вас буде”* (с. Гланишів Пр. Хм. Кв.)⁷⁵, *“У перший вальок умішують шерсть з худоби всякої, піря з птиці всякої, пашні будліякої і часом і свяченого чого, як от ладанцю, дарничку, паски то-що, це все про ту худобку, щоб велась, дбасть ся та про почесність господи”*⁷⁶.

На противагу, пильнували, аби майстри бува не заклали під підвалини хати прядку волосся людини: *“Дивися, шоб не заложили, де строїця, ко’си. Любое людини. От – ти зло маєш – ко’сив прадь – строїця хата, закладка, – і пудклади там, де у’гол буде, то ка’ут, коси закладали. Ото пудложат, і тобе буде хана. Ото прозіваєш – хто ворогує, пудложит пуд хату ото коси, і ото тобе... Бо я знаю, шо як мі... в нас строїлася хата, баба Христя казала, дак вони, каже, ми... я, каже, дочко, дивилася осталася – як хтось сердитий да тобе пудкладе под у’гол, як будеш строїця, та пудкладе тобе шось пагане, – до будеш тлет, тлет, так, тля’чою, і... не вмреш, а так і здохнеш”* (с. Шкнева Плс. Кв.)⁷⁷. У цьому сенсі привертають увагу відомості з історико-етнографічної Волині, де у давнину для смерти ворога практикували такий обряд: *“Волос ворога і кістку мерця закопати разом на могилі, неодмінно на сході сонця у Велику п’ятницю; або: взяти яйце без шкаралупи в мішечок, викопати ямку під кутним, де образи, вуглом хати ворога і, зі словами: “полосе, полосе, на тобі волоси и мію душу”, роздушити те яйце”*⁷⁸. Привертають же вони увагу у багатьох аспектах. Насамперед – звертання *“полосе...”*, швидш за все, є пере-крученим *“полозе”* і скеровує до уявлень про так звану *“домашню змію”*. Крім того, обіцянка *“віддати душу”*, висловлена від імени ворога, скеровує до уявлень про *“домашнього чорта”*, так само, як і використання *“яйця без шкаралупи”*, тобто *“виливка”* (зрідка його ототожнюють зі *“зноском”*; також воно нагадує яйце *“гадини”*). І нарешті, сам *“заклад”* робили під покутнім вуглом, куди зазвичай клали й пожертву для душ померлих чи домовика. Додамо, що саме підвалини стабільно згадуються у контексті локуса домашнього духа. Як приклад – у російській традиції зафіксовано відомості про *“покарання дворовушка господарем дому”*, – для цього господар *“тиче по всьому двору вилами в перші від землі колоди”*⁷⁹.

⁷⁵ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁷⁶ Марко Грушевський, *“З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський”*, 133.

⁷⁷ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

⁷⁸ Михайль Кривошапкинъ *“О Вольни и Минскомъ Полѣсьи”*, Зеленинь Д. К. *Описание рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 1 (Петроградъ, 1914), 295.

⁷⁹ Евгеній Кичинь, *“Разныя замстки въ этнографическомъ отношеніи по Кадниковскому уѣзду [Вологодской губерніи]. 1847 г.”*, Зеленинь Д. К. *Описание рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 1 (Петроградъ, 1914), 203.

Вовна як “заклад” побутувала у багатьох районах України. В широкому розумінні її використання на “засновинах” дослідники трактують як символ багатства: “Серед предметів, які як будівельну жертву східнослов’янські народи клали в підвалини (або ж під стовпи чи в фундамент) будівлі, найчастіше трапляються вовна, зерно і гроші, причому останні, на думку А. Байбурина, дублюють семантику двох попередніх символів – багатства, родючості”⁸⁰. І хоча трапляється мотивація закладання вовни (шерсти) у зруб тим, “щоб в хаті було тепло” (у даному випадку актуалізується побутовий аспект – герметизація вінців зрубу), у більшості випадків їх закладали саме для того, “щоб худоба велася в цьому домі”⁸¹.

Крім вовни, подекуди закладали навіть пир’я курки чи шерсть kota: “*Не знаю, ну ранше із куриці пир’я, із kota, із корови, – і тоді отако його у щось закидали і замазували у вуглі в главному. У главному вуглі отам на хаті ж одне, а одне у вуглі. Хреста прибивають, і коло хреста... Хрест із дерева був обов’язково, і замазують його. [Це] На добре. А як до вас прийде недобра людина, і тоді нишком замаже там на хаті [щось], ти й не знатимеш, – і тоді тобі не везе*” (с. Добраничівка Ягт. Кв.)⁸².

Заслужують на увагу випадки, коли закладали не просто вовну, а вовну (чи інші предмети) певного кольору. Зокрема, на Гуцульщині закладали чорну й білу вовну: “Коли вже підвалини на всіх 4 кінцях зарубані, перетинає стельмах рейцар на 4 часті і кидає по одному кусневи по усіх чотирох углах із середини, надто сипле у вуглі сьвяченої води і кладе там хліба, соли, сиріої білої і чорної вовни”⁸³. На Бойківщині “в карби, де трам на трамі опирає ся, кладуть крейцарь на четверо розрубаний в чотирьох углах по одній четвертині і чорного єдвабу, а біда не приступить, а також, щоби чорна худоба множила ся. [...] кладуть також [...] крейду і вугля, щоби всяка худоба множила ся і біла і чорна”⁸⁴.

Як бачимо, колір “закладу” мав сприяти розведенню худоби відповідної масті. Як паралель до наведеного можна також навести відомості з Калужчини, де “під основу житла закопують живих kota і собаку тієї масті, якої бажають мати худобу”⁸⁵.

Відповідь на питання, як використання вовни при закладах будівлі сприяє вдалому розведенню худоби, потрібно шукати у сутності самого поняття так званої “будівельної жертви”. У її потрактуванні повністю поділяємо думку

⁸⁰ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 189. Див. також: Альберт Байбурин, *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян* (Ленинград, 1983), 66.

⁸¹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 208–209.

⁸² *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁸³ Володимир Шухевич, “Гуцульщина” 1, *Материяли до українсько-руської етнології II* (Львів, 1899), 89.

⁸⁴ Михайло Зубрицький, “Будинки і майстри,” *Житє і Слово: Вістник літератури, історії і фольклору III* (Львів, 1895), 73.

⁸⁵ Александр Гура, “Кошка,” 639.

авторитетного дослідника будівельної обрядовості українців Р. Сілецького, який бачить у “закладі” умилювання померлих: “Що стосується будівельної жертви в українців, [...] то вона виникла в дохристиянські часи, коли предки українського народу споруджували землянкове та півземлянкове житло. [...] Технологія його спорудження передбачала заглиблення в землю, що, відповідно до індоєвропейських вірувань, неминуче порушувало спокій мешканців підземного потойбічного світу – мерців. [...] Відтак їх задобрювали в традиційний для спілкування з померлими спосіб – приносили в жертву найцінніше – передовсім їжу (м’ясо, хліб тощо), а згодом – гроші, поміщаючи їх в землю, де перебували мерці. [...] Отже, будівельна жертва має маністичне походження і є, відповідно до існуючої класифікації, умилювальним обрядом, своєрідним викупом у мерців за порушення меж і спокою підземного потойбіччя”⁸⁶.

Справді, функцію пожиттєвої жертви для душ померлих, зокрема для домовика, на етапі закладання житла часто виконують хліб-сіль та гроші, що нагадує момент “закупляння місця” з похоронно-поминальної обрядовості: “*Капа’ли, клали пудваліни, стовби тіє закопували... Шось киди’ли, я не знаю. Соль і хліб, чи шось таке. Дак не в ямку, а просто у загарожі. Ну, чи на пудваліну лажилі, чи посеред хати лажилі. Хліб лажилі, і су’ль. А хто його знає, для чого*” (с. Паришів Чрн. Кв.)⁸⁷, “*Як хати робили тоде, ото угли, дак клали грош³. Ставіли... ставіли хлібину, ложили. О. До це було. Як хата закладаєця, закладаєця обізательно... ру’бель. На... де буде ікона, закладаєця туди хліб і гроші. Свечку запалюють. Як хата закладаєця, стережи, шоб токі’дніє гроші положили, хлібина, свечка шоб горела і бутилка води шоб стояла. Под пудвал. Там, де саме стройка, [на] стандарт, да. Под угло. Так і оставляли. То на добре. Вода розливалася. Ллеця вода, там, де закладалася... оце розлилася... А свечку потуши’т і десь положи’т тако в хаті... А хліб роздат, шоб велося хазяйство. Целу хлібину. Роздали – там, по курам... хто поєсть... верейчики – хай все єдят. [Для чого] А то Господь його знає. То вже був доладній цей, шо по хата’х знає”* (с. Шкнева Плс. Кв.)⁸⁸.

Донині у пам’яті респондентів зберігаються й уявлення про “криваву” будівельну пожиттєву жертву. Як приклад, розповідь про позбавлення від хвороби з Полісся: “*Колись моя мати заболела... Оце вже ж ми построїлис, і по-мойому, як робіли закладіни, це вже подваліни як робіли, – нічого ніде не положили, на вуглу. Там у нас одна була бабка, а бабка каже, там, сусєдці своїй: “Скажи Тетяні, нехай вона зарубає курку, м’ясо з’єст, а голову нехай закопає на вуглу”. На вуглу на цьому, покуті, де ікона стоїт. (А для чого так? – В. Г.) Вона – жінка, значіт – курку. Ну, я знаю? Наверно, шоб*

⁸⁶ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 226–227.

⁸⁷ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

⁸⁸ Там само.

не померла. Я так думаю. Бо вона ще й сюда пріехала да тут трі года чи чотири жила... трі шось із чимось. [...] Значіть, нада. Шось же люди знають" (с. Шевченкове Плс. Кв.)⁸⁹.

Є всі підстави стверджувати, що шерсть (вовна) на закладах символізувала безпосередньо худобу, ймовірно, стала її безпосереднім еквівалентом під час заникання поширеного у слов'ян у давніші часи явища "кривавої жертви".

На користь зв'язку колористики предметів будівельного "закладу" зі світом померлих свідчить також те, що вовну (іноді визначеного кольору) подекуди клали й у домовину покійників: "Під голову дають усе трошка білої вовни овечої: "аби му ни твердо лижъити, аби душьи его була така біла-чиста, як воўна"⁹⁰, "У деревище кидають цукру, васильку, вовни"⁹¹.

Попри інші можливі варіанти мотивації, дослідники пояснюють використання вовни у похоронній обрядовості аналогічно до "закладу": "щоб у сім'ї залишалось багатство, велася худоба"⁹².

На те, чи вестиметься худоба у господарстві, істотний вплив мав і такий важливий ритуал як "входини" у нове житло. У цьому випадку ритуально значущими для українців були такі тварини, як кіт (рідше собака), півень, курка та ін.⁹³ При цьому залучення kota подекуди мотивували власне наявністю шерсті: "Перед вселенням вперед впускають в хату kota, бо він – у шерсті, щоб худоба велась" (с. Любимівка Вшг. Кв.)⁹⁴.

Варіанти вибору kota чи іншої тварини для "входин" в українців можуть відрізнятися, однак найчастіше до хати на ночівлю пускали тварину чорної масті: "Вхо'дицина, як у другу' хату переходет. Ну, свого' ката. Чорного, ше даже кажуть, треба пустить. Їк вон там буде, то й добре. Шо пагане – дак на його' буде. На того' ката вже асяде" (с. Лельов Чрн. Кв.)⁹⁵.

Попри апотропеїчну функцію чорної барви (мовляв, "чорне бере на себе все зле", "сатану відганяє"), визначальним може бути і її сприятливий вплив на господарство: "Казали, шо пустити чорного kota" (с. Велика Кам'янка Клм. Ів. Фр.)⁹⁶, "На входини перше мав зайти чорний собака, бо кажут, шо чорний кіт, чорний собака – це щісливі" (сміт Чернелиця Грд. Ів. Фр.)⁹⁷.

⁸⁹ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 20146.

⁹⁰ Антін Онищук, "Похоронні звичаї й обряди в селі Карлові, Снятинського повіта," *Етнографічний збірник XXXI–XXXII* (Львів, 1912), 245 (прим.).

⁹¹ Володимир Шухевич, "Гуцульщина" 3, *Матеріали до українсько-руської етнології V* (Львів, 1902), 248.

⁹² Анна Плотникова, "Шерсть," *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого 5: С (Сказка)–Я (Ящерица)* (Москва, 2012), 576.

⁹³ Див.: Тацяна Валодзіна, Людміла Дучыц, Сяргей Санько, "Певень," *Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўан.* (Мінск: Беларусь, 2004), 370; Александр Гура, "Кошка," 638–639.

⁹⁴ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

⁹⁵ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 20146.

⁹⁶ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.

⁹⁷ Там само, спр. 713-Е.

Чорного kota взагалі вважали сприятливим для господарства: “Кажут, як чорний кіт в хаті є, то дуже ся веде господарка” (с. Великосілля Стс. Льв.)⁹⁸, “Наперед у нову хату загоніт kota. Будь-якого. Може, там іке нечисте, може шо. Шоб людина сама не йшла, а шоб перше кіт переначував. Це, кажут, дуже добре коло хати чорний кіт. Чорна курка... Це, каже, хто за'їде в подвір'ї, подивици – ну, кіт бігає чьорний... І вже той негатив уже... не буде нічьо в подвір'ю чи у хаті” (с. Видинів Снт. Ів. Фр.)⁹⁹.

Інші натомість пускали “не чорного, а сіренького, рябенького, – шоб живе було в хаті” (с. Орджонікідзе Плс. Кв.)¹⁰⁰.

Дехто акцентував на тому, що тварина якраз не має бути чорною: “Господар пускав першого kota до хати. Лиш не чорного. Кіт виганяє усе погане з хати. Там ше ніхто не жив, ніхто не знає, як буде дальше” (с. Видинів Снт. Ів. Фр.)¹⁰¹, “Перше, як уходье, ки 'дают ко 'та, але 'би не чьорного. Кіт – так як він є друг ваш. Люди жиют з котєчої і з псечої пайки, тому грїх не дати їсти ко 'тови або псови” (с. Прутівка Снт. Ів. Фр.)¹⁰².

Іноді на масть kota не зважали: “Kota кинути вперед до хати, аби сі ве 'ло” (с. Копачинці Грд. Ів. Фр.)¹⁰³, “На ухо 'дини ко 'та вікідали перший раз до хати. Який би був, 'би був кіт. Потім уже господар” (с. Стопчатів Кос. Ів. Фр.)¹⁰⁴, “В но 'ву хату, куда вселяєсе, першого kota пускать. А ку'т покаже, в 'обшем, яка обстановка в хаці: чи йон пу'їдзе свободно, чи б'дзе еро'шищса, – значиць, шо-то не все в парадкі” (с. Машеве Чрн. Кв.)¹⁰⁵, “Kota, кажуть [пускали]. Ну-у-у... кот більши такий хазяйственний чи шо він... такий приятель хазяїна” (с. Бобер Чрн. Кв.)¹⁰⁶, “В нас толькі як переселяюцца, дак там беруть kota да першого кідають у хату. Шоб хозяйство велось чи шось такево. Свого 'котіка” (с. Денисовичі Плс. Кв.)¹⁰⁷, “На перехіцину першого котика пускали, шоб не було нечистого в хаті. То як котик походить, то вже не буде” (с. Жолоби Крм. Трн.)¹⁰⁸.

У с. Оленіно (К. Каш. Влн.) перед “входинами” кидали kota чи півня, при цьому воліли, шоб кіт був на три масті: “В нас казали, шо треба, кіт шоб три масті був. Ну, шоб панувало в сім'ї. Шоб, як то кажуть, як от празнік три дні, так ото кажуть, шо на всі дні шоб в сім'ї от... бо сім'я – чоловік, жінка і дітки. Отак казали. Шоб вілося по сім'ї. Шоб трохмастьовий кіт

⁹⁸ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

⁹⁹ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.

¹⁰⁰ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

¹⁰¹ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само, спр. 713-Е.

¹⁰⁴ Там само, спр. 719-Е.

¹⁰⁵ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

¹⁰⁶ Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само, спр. 324-Е.

був. Де має шось статися, щоб не було на людях, а допустім, на животному. Шоб на півньові чи на котові. Шоб шо має бути на сім'янину... [те окошилось на тварині]"¹⁰⁹. Нерідко саме триколірну кішку вважають найбільш сприятливою для господарства: "Трохколірна кіточка – добре коло хати. Прибуточок є. Кажуть, шо добре в господарци" (сmt Чернелиця Грд. Ів. Фр.)¹¹⁰.

Якщо взяти до уваги ту роль, яку відігравав колір тварини – ритуального суб'єкта (чи шерсти як її символічної заміни) при "закладинах" і при "входинах", чи колір ласки, яка водиться на обійсті, то очевидно, що поєднання трьох кольорів на домашній кішці справді найоптимальніше, оскільки передбачає, що у господаря вестиметься худоба різної масті. У віруваннях білорусів строката худоба безпосередньо була пов'язана з так званим "хлевніком": "Яким би сильним і хорошим не був *стрика'тий*, чи *пьяльосий* (строкатий, у смуги. – *К. Н.*) кінь, але тримати його в господарстві незручно, як тому, що він перепсує масть домашніх тварин, так ще й тому, що вслід за таким конем у хліві з'являється *хлявні'к*" (с. Махірово Полоцького пов., в 1879 р.)¹¹¹.

У контексті сказаного не зайвим буде зауважити, що за уявленнями українців і домовик міг бути "голим" чи "волохатим", при цьому як сприятливу ознаку сприймали саме "волохатість": "І колись казали мої дід з бабою. На чердак поліз... по-моєму, дід мій. Батько. Дед Іван. Шо полез на чердак... по-моєму, хрещена моя розказувала, а там – як домовик лежить на чердаку. То кажуть, якщо побачиш голого, такого роздітого, то це погано. Буде к бідності. А якщо побачиш, шо він лахматий, так тоді буде к добру" (с. Мартиновичі Плс. Кв.)¹¹².

Вже починаючи від моменту "входин" трапляються звертання до домовика, щоб оберігав худобу, при цьому актуалізується якраз ознака "волохатости": "На входчину господар, впускаючи на ніч у нову хату kota і півня, приказував: "Хазяїн-батюшка, хазяйка-матушка, корми, напувай, рукавичкой гладь, шоб усе добре велось!" [...] Так приказують і тоді, коли вперше у хлів вводять корову" (с. Білорочовичі Олв. Жт.)¹¹³. Прохання "гладити рукавичкою" найпевніше ґрунтується на опозиції *голий / волохатий*: буквально це означає погладити "не голою" рукою, забезпечивши тим самим здоров'я і добрий приплід.

Варто зазначити, що схожі прохання здебільшого стосуються ситуації, коли у господарстві з'являлася нова живність. Такі примовки особливо часто трапляються на Східному Поліссі: "Парасьонка нада не витрушувать,

¹⁰⁹ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.

¹¹⁰ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

¹¹¹ Николай Никифоровский, *Простонародныя примѣты и повѣрья, суевѣрные обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мѣстахъ. Собралъ въ Витебской Бслоруссіи К. Я. Никифоровскій*, 146.

¹¹² Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

¹¹³ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 358.

расказуютъ люди, а отак берьош, шоб он вилез, і: “Хазяїн лахматий, прімі маю детку в сваю хату. Шоб здаровенька була і велі’кенька расла”. Эта отак-от выпускали, і эта самое... Эта тут бабкі так казалі” (с. Кам’янська Слобода Нг. Сів. Чрн.)¹¹⁴, “Дамавик ахраняє весь скот ва дваре. Када привозять дадому, там, чи сабачку, чи котіка, чи каровку, чи авечечку, чи парасятко, то нада взять і паказать дамавіку. Сказать: «Батюшка дамавой, вот тебе, хазяюшка мой радной, махнатий зверь на багатий дверь. Кармі, сматрі, рукавічкай гладь»” (Нг. Сів. Чрн.)¹¹⁵.

Щодо такого роду “молитов” до домовика, то вони могли бути запозиченими від росіян-старообрядців, поселень яких на Поліссі було чимало (водночас це зовсім не означає запозичення звичаю в цілому). Для порівняння – відомості середини ХІХ ст. з Архангельщини: “Уводячи щойно куплену худобу в стійло, строго дотримуються наступного обряду: низько кланяються, звертаючись до кожного з чотирьох кутів хліва чи стійла, і приговорюють: «Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь; моего (чи мою) такого-то (кличка худоби) люби, пой да корми!»”¹¹⁶, “Коли переходять в новий дім чи на нову квартиру, насамперед вносять образ і діжу з розчиненим тістом, а потім ката, власне для домового, приговорюючи: «Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь на багатый дворъ»”¹¹⁷, “Купивши худобинку, селянин молиться разом з продавцем Богу, творить молитву Ісусову, три рази обводить кругом себя коня, не сміючи тримати вуздечки голими руками, і говорить: «Вотъ тебѣ, хозяинушко, мохнатый звѣрь на богатый дворъ; пой, корми, рукавичкой гладь»”¹¹⁸.

Очевидно спорідненим з попередніми є і весільний звичай зі Псковщини, де, згідно з рукописом 1848 р., після вінчання весілля з піснями їхало в дім жениха; батьки, зустрічаючи молодих, кидали на них ячмінь і хміль, кажучи: “Махнатый звѣрь на богатый дворъ, молодымъ князьямъ да богато жить”¹¹⁹.

З уявленнями про домовика, співвіднесеними з переходом у нове житло, пов’язаний і весільний ритуал українців. Згадуючи про широко розповсюджений звичай, за яким молодого або молоду зустрічає на порозі нової хати жінка в

¹¹⁴ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.

¹¹⁵ Там само, спр. Н. Лещенко – 2017.

¹¹⁶ Василий Верещагин, “Извлечение изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губернии,” 313.

¹¹⁷ Там же, 314.

¹¹⁸ Петръ Ефименко, “Матеріали по этнографіи русскаго населенія Архангельской губернии. Собранные П. С. Ефименкомъ” 2: Народная словесность, *Извѣстія Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологии и Этнографии* ХХХ, вып. 2: Труды Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологии и Этнографии при Московскомъ университетѣ, кн. 5, вып. 2 (Москва, 1878), 158.

¹¹⁹ Іоаннъ Загорскій, “Географическія, статистическія и этнографическія свѣдѣнія, относящіяся до восточной части Порховскаго уѣзда [Псковской губернии], прилегающаго къ Новгородской губернии,” *Зеленинь Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 3 (Петроградъ, 1916), 1131.

смушевій шапці і в кожусі наверх вовною, Л. Шевченко зазначила, що “в Олевським районі, на Полісся, довелось мені почути цікаве пояснення про цю весільну дію, що з чужим родом приходить і його патрон, який може бути голий: щоб він в таким разі оступився, жінка вособляє свого багатого, оброслого вовною «хазяїна», якого чужий бідний злякається і втече!”¹²⁰

Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що майже всі аспекти, які стосуються вибору масті домашніх тварин, насамперед великої рогатої худоби та коней, виявляються пов’язаними з уявленнями про посмертне існування душі і вірою в те, що душа померлого предка може як завадити, так і посприяти нащадкам у веденні господарства.

Найяскравіше ця ідея виражається у тому, що худобу намагалися добирати для свого двору тієї масті, яку, як вірили, нібито має й домовик. Саме така худоба “вестиметься”, “прийдесть по двору”, “підє на руку” господарєві. В іншому разі домашній дух її мучитимє і користи з неї буде мало.

Незлюбити домовик може також худобу, яка контрастує з кольором волосся господаря. Водночас варто нагадати, що й “окрас” домовика, за уявленнями, відповідає саме такому кольору. Це закономірно, адже домашній дух та господар у певному сенсі є родичами.

Залежність масті домашніх тварин від кольору ласки, яка живе на обійсті, перебуває у тій самій площині, що й у випадку з домовиком. У стосунку до худоби їх іноді навіть ототожнюють. Крім того, ласка є мешканкою підземного хтонічного світу в окресі обійстя, що наближує її до місця перебування душ “своїх” померлих. Зрештою, ласка – також тварина, а відтак природно, що коли біля хліва завелася саме такої масті ласочка, то й загалом ця масть “по хліву”. У цьому сенсі ідеальною твариною для господарства можна вважати триколірну кішку, яка засвідчує, що тут вестиметься худоба різної масті.

Очевидно пов’язаний з уявленнями про домовика і зафіксований на Лемківщині варіант добору масті худоби за окрасом змії, яка локалізується в окресі обійстя (по суті, так званої “домашньої змії”).

Масть тварини, по суті, була аналогом її імені, своєрідним еквівалентом. Цю семантику зберігає і шерсть (вовна), яку українці звикло використовували як будівельний “заклад”. Закладання шерсти чи вовни у даному випадку можна трактувати як своєрідну пожертву душам “своїх” померлих для забезпечення добробуту, насамперед сприяння у тваринництві. Шерсть (вовна) чи інші предмети конкретного кольору забезпечували, відповідно, вдалє розведення тварин тієї чи іншої масті, як-от крейда – білої, а вугілля – чорної.

Потракування будівельного “закладу” як символічної жертви (яка, ймовірно, замінила жертвування безпосередньо тварини) душам покійних підтверджується випадками тотожного використання шерсти у поховальній обрядовості.

¹²⁰ Людмила Шевченко, “Звичаї, звязані з закладами будівлі,” 87–88.

Семантика офірності відіграє суттєву роль і на такому ритуально значущому етапі будівельної обрядовості як “входини”. Проте у цьому випадку функції “засідича”, тварини, яку пускали в житло на ночівлю ще до того, як туди увійдуть люди, значно ширші. Зокрема, така тварина виконує ще й функцію полазника та апотропеїчну. Різною є й мотивація здійснення тождних, на перший погляд, дій: чорного kota пускали першим у нову хату тому, що “він – у шерсті, щоб худоба велась”, але також і тому, що “чорний кіт сатану відганяє”, і щоб “як має в новій хаті щось статися сім’янину, то щоб окошилось на котові”. Водночас подвійна, потрійна і т. д. семантизація є ординарним явищем у сфері духовної культури.

Отже, як загальний висновок можна констатувати, що питання вибору масті домашніх тварин у контексті світоглядних уявлень українців є значно глибшим, аніж з погляду раціональної прагматики. Схоже до переважної більшості інших аспектів традиційного селянського господарства, спостерігаємо його глибинний зв’язок з маністичними мотивами: те, яка худоба “вестиметься” на обійсті, залежало не лише від доброго з нею обходження, але насамперед від того, чи сприятимуть їй душі померлих предків і, як наслідок, чи сприятиме їй домовик.

Умовні скорочення:

Влн. – Волинська обл.: К. Каш. – Камінь-Каширський, Лбш. – Любешівський, Мнв. – Маневицький р н;

Вн. – Вінницька обл.: Хм. – Хмільницький р н;

Днп. – Дніпропетровська обл.;

Жт. – Житомирська обл.: Крст. – Коростенський, Овр. – Овруцький, Олв. – Олевський, Плн. – Пулинський, Чрн. – Черняхівський р н;

Ів. Фр. – Івано-Франківська обл.: Бгр. – Богородчанський, Грд. – Городенківський, Клм. – Коломийський, Кос. – Косівський, Надв. – Надвірнянський, Снт. – Снятинський р н;

Кв. – Київська обл.: Вшг. – Вишгородський, Івн. – Іванківський, Плс. – Поліський, Пр. Хм. – Переяслав-Хмельницький, Чрн. – Чорнобильський, Ягт. – Яготинський р н;

Лв. – Львівська обл.: Брд. – Бродівський, Бск. – Буський, Стр. – Стрийський, Стс. – Старосамбірський р н;

Рвн. – Рівненська обл.: Брз. – Березнівський, Дмд. – Демидівський, Зрч. – Зарічненський, Рдв. – Радиви-лівський р н;

Трн. – Тернопільська обл.: Крм. – Кременецький (Крем’янецький) р н;

Хм. – Хмельницька обл.: Слв. – Славутський р н;

Чрн. – Чернігівська обл.: Грд. – Городнянський, Нг. Сів. – Новгород-Сіверський, Нжн. – Ніжинський, Рпк. – Ріпкинський, Чрн. – Чернігівський р н.

THE CHOICE OF CATTLE COLOR IN THE TRADITIONAL ECONOMY OF UKRAINIANS THROUGH THE PRISM OF SPIRITUAL CULTURE

Volodymyr HALAICHUK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: volodymyr.halaychuk@lnu.edu.ua

The article highlights the traditional ideas of Ukrainians about the choice of cattle color that and clarifies the semantics of the use of animal hair in construction ceremonies.

The study is based on both published and field ethnographic materials of the authors from Polissya, historical and ethnographic Volhynia, Boykivshchyna, Hutsulshchyna, Pokuttya.

It is stated that sometimes the empirical approach was decisive in choosing the color of cattle. At the same time, Ukrainians were often guided by irrational motives, choosing cattle that were favorable for the economy: they sought the advice of a “healer”, took into account the “preferences” of the hobgoblin or its “color”, the color of the weasel or snake that lived on the household. It is important that the weasel and the snake in many parts of Ukraine are also identified with the domestic spirit – the hobgoblin. As a rule, the best animals for breeding were those whose color corresponded to the hair color of the host, the color of the hobgoblin, the weasel, and/or the domestic snake.

It was determined that the customs of “the construction start” and “entrance to a new house” played an important role in ensuring successful cattle breeding.

In “construction start” the wool of some certain color was used as a “building sacrifice”. The interpretation of “zaklad” in the building as a symbolic sacrifice (which probably replaced the sacrifice directly by the animal) to the souls of the deceased is confirmed by the cases of identical use of wool in funeral rites.

It was found out that the well-being of the farm and whether the owner would “keep” cattle of one color or another, Ukrainians associated with the assistance of the souls of the dead, including the hobgoblin.

Keywords: color of cattle, hobgoblin, weasel, “zakladchyny”, “vkhodchyny”, souls of the dead.

REFERENCES

- Bayburyn, A. *Zhylyshche v obryadakh y predstavleniyakh vostochnykh slavyan* (Leningrad, 1983) [in Russian].
- Chulkov, M. ABEVEGA russkikh suyeveriy, idolopoklonnicheskikh zhertvoprinosheniy, svadebnykh prostonarodnykh obryadov, koldovstva, shemanstva i proch. Sochinennaya M. CH. (Moskva, 1786) [in Russian].
- Dal', V. “O pover'yakh, suyeveriyakh i predrazsudkakh russkago naroda,” [Dal' V.] *Polnoye sobranie sochineniy Vladimira Dal'ya (kazaka luganskago): Pervoye posmertnoye polnoye izdanie, dopolnennoye, sverennoye i vnov' prosmotrennoye po rukopisyam*, 10: I. Pokhozhdeniya Viol'damura i yego arsheta. II. Ocherki i stat'i (S. Peterburg, 1898): 291–428 [in Russian].
- Falkowski, J. *Pólnocno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Lwów, 1938) [in Polish].
- Federowski, M. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego I: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Stonięga, Lidy i Sokółki* (Kraków, 1897) [in Polish].

- Gura, A. “Koshka,” *Slavyanskye drevnosti: etnolinhvystychesky slovar pod red. N. Y. Tolstoho 2: D–K (Kroshky)* (Moskva, 1999): 637–640 [in Russian].
- Gura, A., Ternovskaya, O., Tolstaya, S. “Materialy k polesskomu etnolingvisticheskomu atlasu,” *Polesskiy etnolingvisticheskiy sbornik : Materialy i issledovaniya* (Moskva, 1983): 49–153 [in Russian].
- Gustawicz, B. “Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej V* (Kraków, 1881): 102–186 (Materyjały etnologiczne) [in Polish].
- Hovirka sela Masheve Chornobylskoho rayonu 1: Teksty; Uklad. Y. I. Bidnoshyya, L. V. Dyka (K.: Dovira, 2003) [in Ukrainian].
- Hrushevskyy, M. “Z zhyttya selyan na Chyhyrynshchyni. Podav Marko Hrushevskyy,” *Pamyatky Ukrayiny 2* (2002): 127–135 [in Ukrainian].
- Hrynchenko, B. *Yz ust naroda. Malorusskie razskazy, skazky y pr.* B. D. Hrynchenko (Chernyov, 1901) [in Russian].
- Kichin, Ye. “Raznyya zametki v etnograficheskoy otnoshenii po Kadnikovskomu uyezdu [Vologodskoy gubernii]. 1847 g.,” *Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva 1* (Petrograd, 1914): 202–205 [in Russian].
- Kostolovskiy, I., Chernyshev, V. “Primety i pover’ya. Iv. Kostolovskago i V. Chernysheva,” *Zhivaya Starina: Periodicheskoye Izdanie Otdeleniya Etnografii Imperatorskago Russkago Geograficheskago obshchestva god 11, vyp. III–IV, otd. V* (S. Peterburg, 1890): 133–136 [in Russian].
- Kravchenko, V. “Etnografichni materialy, zibrani V. Kravchenkom na Volyni ta po sumezhnikh guberniyakh. Z peredmovoyu M. Hladkoho,” *Trudy Obshchestva Izsledovateley Volyni V* (Zhytomyr, 1911) [in Ukrainian].
- Krivoshapkin M. “O Volyni i Minskom Poles’i” *Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva 1* (Petrograd, 1914): 291–300 [in Russian].
- Levkiyevskaya, Ye. “Mast’,” *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar pod red. N. I. Tolstogo 3: K (Krug)–P (Perpelka)* (Moskva, 2004) [in Russian].
- Nikiforovskiy, N. *Nechistiki. Svod prostonarodnykh v Vitebskoy Belorussii skazaniy o nechistoy sile* (Vilna, 1907) [in Russian].
- Nikiforovskiy, N. *Prostonarodnyya primety i pover’ya, suyevernnyye obryady i obychai, legendarnyya skazaniya o litsakh i mestakh. Sobral v Vitebskoy Belorussii K. YA. Nikiforovskiy* (Vitebsk, 1897) [in Russian].
- Onyshchuk, A. “Pokhoronni zvychai i obryady v seli Karlovi, Snyatynskogo povita,” *Etnohrafichnyi zbirnyk XXXI–XXXII* (Lviv, 1912) [in Ukrainian].
- Plotnikova, A. “Sherst,” *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar pod red. N. I. Tolstogo 5: S (Skazka)–YA (Yashcheritsa)* (Moskva, 2012) [in Russian].
- Prishchepa, Ye. *Traditsionnyye predstavleniya russkikh starozhilov Khakassko-Minusinskogo kraya o dukhakh – khozyayevakh doma, lesa i o narodnoy magii: monografiya* (Krasnoyarsk: KGTU, 2006) [in Russian].
- Siletskiy, R. *Tradytsiyna budivelna obryadovist ukrainsiv: monografiya* (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011) [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. “Zvychai, zvyazani z zakladyamy budivli,” *Pervisne hromadyanstvo ta yoho perezhytty na Ukrayini: naukovyy shchorichnyk za redaktsiyeyu Kateryny Hrushevskoyi, v. o. sekretarya Kul’turno-Istorychnoy Komisiyi, vyp. 1/2* (Kyiv, 1926): 87–95 [in Ukrainian].

- Sheyn, P. "Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkago naseleniya Severo-Zapadnago kraya, sobrannyye i privedennyye v poryadok P. V. Sheynom" III: Opisanie zhilishcha, odezhdy, pishchi, zanyatiy; preprovozhdenie vremeni, igry, verovaniya, obychnoye pravo; charodeystvo, koldovstvo, znakharstvo, lechenie bolezney, sredstva ot napastei, pover'ya, suyever'ya, primety i t. d., Sbornik Otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk LXXII 4 (Sanktpeterburg, 1902) [in Russian].
- Shukhevych, V. "Hutsul'shchyna" 1, Materialy do ukraiyins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi II (Lviv, 1899) [in Ukrainian].
- Shukhevych, V. "Hutsul'shchyna" 3, Materialy do ukraiyins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi V (Lviv, 1902) [in Ukrainian].
- Shved, Y. Slovatskyy folklor: formy, zhanry, poetyka (Brest: Al'ternatyva, 2010) [in Russian].
- Slavyanskiye mifologicheskiye personazhi: CD-ROM. Informatsionnaya sistema dlya izucheniya slavyanskoy mifologii; rukovoditel proyekta Ye. Levkiyevskaya (AOZT "ETS", 2002) [in Russian].
- Valodzina, T., Duchyts, L., Sanko, S. "Peven," Belaruskaya mifalohiya: Entsylaped. slomn. (Minsk: Belarus', 2004): 370–372 [in Belarussian].
- Vereshchahyn, V. "Izvlachenie yz zametok o pover'yakh y suevernykh obychayakh zhyteley Arkhanhel'skoy guberniy," Karmannaya knyzhka dlya lyubiteley zemlevedeniya izdavaemaya ot Russkago Geografycheskago Obshchestva (Sankt-Peterburh, 1848) [in Russian].
- Yefimenko, P. "Materialy po etnografii russkago naseleniya Arkhangel'skoy gubernii. Sobrannyye P. S. Yefimenkom" 2: Narodnaya slovesnost', Izvestiya Imperatorskago Obshchestva Lyubiteley Yestestvoznaniya Antropologii i Etnografii XXX, vyp. 2 : Trudy Etnografycheskago Otdela Imperatorskago Obshchestva Lyubiteley Yestestvoznaniya Antropologii i Etnografii pri Moskovskom universitete, kn. 5, vyp. 2 (Moskva, 1878) [in Russian].
- Zagorskiy, I. "Geografycheskiya, statistycheskiya i etnografycheskiya svedeniya, odnosyashchiyasya do vostochnoy chasti Porkhovskago uyezda [Pskovskoy gubernii], prilegayushchago k Novgorodskoy gubernii," Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geografycheskago Obshchestva 3 (Petrograd, 1916): 1130–1132 [in Russian].
- Zubrytskiy, M. "Budynky i maystry," Zhytye i Slovo: Vistnyk literatury, istoriyi i folkloru III (Lviv, 1895): 71–75 [in Ukrainian].
- Zyryanov, A. "Suevernost prostolyudynov Dalmatovskoy volosty Shadrynskago okruha [Permskoy guberniy]," Zelenyn D. K. Opysanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geografycheskago Obshchestva 3 (Petrograd, 1916): 1011–1012 [in Russian].